A Galicia de principios do xvi: situación xeral do país, vías de comunicación, rede e xerarquía urbana

Hortensio Sobrado Correa

Universidade de Santiago de Compostela

DOI: 10.17075/vmrxm.2021.008

A Galicia de comezos do século XVI presenta elementos de continuidade con respecto á Baixa Idade Media, pero tamén algunhas novidades que a orientan cara aos tempos modernos. Tras unha serie de desordes e revoltas de carácter antifiscal e antiseñorial, en 1520 as reivindicacións da Asemblea de Melide dan conta das urxencias que apremian a Galicia e fican como testemuño dos intentos dos señores, cidades e vilas do reino de ofrecerlle apoio ao rei e facer valer a súa voz nun tempo de especiais mudanzas históricas.

A firme implantación desde fins do XV do poder real contribuiría a fraguar unha serie de reaxustes no ámbito político, social, económico, cultural e, polo tanto, na situación xeral do país. O control e sometemento da alta nobreza, que comeza a abandonar terras galegas e se transforma entre 1480 e 1522 en cortesá, terá algunhas implicacións na articulación política e social do reino. A ausencia física da aristocracia estimula o ascenso social da fidalguía desde comezos do XVI, que acabará por converterse no grupo reitor da sociedade galega, compartindo poder coa Igrexa, que tamén ve reforzado o seu papel. Igualmente, a reforma do clero regular, impulsada polos Reis Católicos e continuada por Carlos V, provocou unha reordenación do mapa monástico, no que desaparecen moitos pequenos cenobios e perden independencia os que sobreviven, ao decidir incorporalos —non sen unha férrea oposición— ás congregacións castelás beneditinas e do Císter. Estas observancias acabarían por inaugurar un novo modelo de mosteiro, grande, disciplinado e centralizado, restaurando a vida comunitaria humana e relixiosamente, así como as facendas monásticas (García Oro 1987: 433-452; García e Portela 2008).

Tanto as reformas políticas como a monástica contribuíron á castelanzación das clases dominantes —clero e nobreza— e, por conseguinte, ao declinar da cultura galega escrita. No novo contexto político, entre a segunda metade do XV e o primeiro terzo do XVI, prodúcese un progresivo abandono do galego como lingua escrita, e acentúase o seu uso oral e popular a medida que a Administración periférica civil e eclesiástica creada pola monarquía pasou a ser exclusivamente en castelán (Ferro 1987; Mariño Paz 1998; Monteagudo 1999). Nos albores da Idade Moderna tamén cabe destacar os primeiros pasos da cultura humanista en Galicia, con figuras como Alonso III de Fonseca, que deixou a súa pegada cultural, especialmente na cidade de Compostela.

Desde o asentamento dos Reis Católicos e o seu programa de ordenación institucional, a presenza e control da coroa nas cidades intensifícase, aspiración que terá continuidade no reinado do emperador. O destacado aumento do valor das alcabalas a partir de 1480 é un reflexo da afirmación do poder

real así como da expansión das economías urbanas (Saavedra 1993: 58). Para os monarcas o mundo urbano tiña unha importancia estratéxica, en canto fonte de rendas para a facenda real e instrumento para controlar o resto do territorio, fragmentado e señorializado. Por iso, buscando un soporte político, a monarquía trata de atraer os concellos urbanos, renovando o apoio real e concedendo novos privilexios. Neste contexto, as Cortes de 1520 de Santiago e A Coruña ofrecen o broche deste regalismo que a coroa de Castela estimaba nunha terra de señorío. Tampouco hai que esquecer o impacto social que tivo a Real Audiencia, tribunal de xustiza, pero tamén órgano de goberno, que devolveu ao seu lugar de orixe o papel arbitral da monarquía.

♦ 1. A imaxe de Galicia e dos galegos

A principios do XVI, aínda que Galicia era un reino da coroa de Castela, debido á súa difícil orografía e ás malas comunicacións coa meseta, considerábase un territorio hostil e recóndito, afastado e periférico, pouco coñecido e case inaccesible debido ás barreiras naturais. Tamén chamaba a atención a impresión de espazo salvaxe, montesío e agreste, no que proliferaban grandes soutos, carballeiras e montes, realidade que non pasou inadvertida para Hernando Colón na súa *Descripción y cosmografía de España* (1517-1523), no que afirmaba que de Vigo ao Porriño había tres leguas de montes e castiñeiros; de Viveiro a Mondoñedo, cinco leguas de castiñeiros, e arredor de Lugo e de Vilalba a Castro de Rei, grandes carballeiras (Ruiz Almansa 1948: 33-41).

Para moitos, Galicia era *terra incógnita*, marxinal, pobre e bárbara. Un territorio poboado de xentes «recias e feroçes» e de ruda e sucia aparencia, segundo o resto dos españois e estranxeiros que o visitaban. Relatos de viaxeiros como os do nobre bohemio e polaco León de Rosmithal (1466) e Nicolás de Poelovo (1484), do doutor tirolés Xerome Münzer (1494) ou do monxe francés Claude de Bronseval (1532) coinciden en queixarse dos pésimos camiños e do deplorable aloxamento, así como da inmundicia dos galegos, tachados de xente porcalleira, parva e groseira (García Mercadal 1917; Garrido 1994: 27-80; Bodelón 2011: 64-72).

A finais do século XV, unha vez sufocada a oposición no reino e domada a súa terra, os galegos comezaron a ser vistos como persoas teimudas, pobres e analfabetas. Aínda que ás veces contraditoria, entre a loanza e o desprezo, a imaxe estereotipada e os arquetipos dos galegos, con acusados matices negativos, estendéronse desde mediados do XVI en ambientes políticos e culturais, e chegou á súa culminación na literatura do Século de Ouro español coa reiterada

xenreira de autores como Cervantes, Góngora, Lope de Vega, Tirso ou Calderón (Herrero 1928; Teijeiro 1996). No entanto, xa nos inicios do XVI, o xermolo destes prexuízos parece estarse xestando, e a burla e caricatura dos galegos comezarían a pasar da tradición oral, desde proverbios, refráns e contos, a obras literarias e teatros. Na súa *Crónica burlesca del emperador Carlos V* (1529), Francés de Zúñiga ridiculiza os galegos, que cualifica de pouco pacientes e preiteantes (Caramés 1993: 93-114 e 122). Na década de 1520, parece que xa existía en Portugal o tópico literario do galego presente desde finais do XV en Castela. O dramaturgo e poeta portugués Gil Vicente (1465-1536) incluíu, entre 1511 e 1527, en varias pezas teatrais representadas ante a corte de Lisboa —*Nau d'Amores*, *Romagem dos Agravados*, *Clérigo da Beira* ou *Auto das Fadas*— a presenza satírica de estereotipos de galegos, identificándoos como menciñeiros, persoas ambiciosas, simples ou baixo a metonimia dun animal (burro) (Navas 2007). Actitude que forma parte da desvalorización dos españois presente no teatro de Gil Vicente, cualificados de salvaxes, mesquiños e gaioleiros, e que seguramente poida corresponder á visión despectiva e á desconfianza que o dramaturgo e os seus contemporáneos portugueses tiñan deles (Roig 1994). En 1572 o poeta Camões inclúe en *Os Lusíadas* un ferinte verso tachando de sórdidos os galegos que, case dous séculos despois, frei Martín Sarmiento lle reprochará duramente na súa inédita *Obra de 660 pliegos* (1762-1766).

A campaña de descrédito xurdida na corte contra a posición de privilexio defendida pola nobreza galega, así como as peculiaridades culturais, lingüísticas e a pertenza dos emigrantes galegos aos estratos sociais máis baixos, ocupando oficios viles, quizais poida explicar a reiterada visión pexorativa de Galicia e dos galegos, que chegan a ser identificados como os habitantes dun país chuvioso, pobre e inculto, unha lameira onde habitan xentes groseiras, cun aspecto basto e miserable, a miúdo desleais e mentireiros, inconstantes no seu traballo e con propensión a apoderarse do alleo (Barreiro Fernández 1988; Teijeiro 1996).

Debido ao menosprezo en que se tiña a Galicia e ao descrédito en que caera, coa pretensión de mellorar a súa deteriorada imaxe e de reivindicar os seus valores e os dos galegos, ao longo dos séculos XVI e XVII varios autores tentarían dar a coñecer as grandezas do país, exaltando os «milagres», «marabillas» e « cousas notables » que posuía o reino. Así, o bacharel Olea, quen estivera varios anos en Monterrei ao servizo da casa de Altamira, e logo en Monforte como preceptor dos fillos do conde de Lemos, cara a 1536 destaca *Las cosas notables que ai en el Reino de Galizia* (Filgueira 1947; Pensado 1992: 327). En 1550 o licenciado Molina, mindoniense de adopción, publica a *Descripción del Reyno de Galicia*

y de las cosas notables del, verdadeira vindicación da nosa terra fronte ao desprezo e descoñecemento secular a que fora sometida.

A principios do xvii, cos seus escritos, o conde de Gondomar, don Diego Sarmiento de Acuña, e o seu círculo cultural ou o conde de Lemos, don Pedro Fernández de Castro, tamén reaccionaban en defensa de Galicia (Saavedra 2010: 288-298). Textos literarios como *Tragedias de amor* (1607), de Juan de Arce Solorzeno, ou *El búho gallego* (1620), atribuído ao conde de Lemos, e obras de carácter apoloxético como o borrador da *Corónica grande del Reino de Galicia* (1604), de frei Atanasio de Lobera, e as tamén manuscritas *Verdadera descripción del Reyno de Galicia* (1615), de Hernando Ojea, *As Galegadas* (1616), de Gregorio Lobariñas Feijoo, ou a *Historia de Galicia*, dos irmáns Fernández de Boán (1646), seguirán dignificando o reino e facendo loanzas das súas marabillas (Vigo 2005; Bouza 2009; Irigoyen, 2013).

♦ 2. Os camiños e as vías de comunicación

Historicamente Galicia caracterízase polo illamento que o relevo impuxo ao seu territorio. A principios do xvi a rede viaria galega presentaba graves problemas derivados tanto das deficiencias dos roteiros interrexionais, como da escaseza de saídas cara a Castela. O mal estado dos camiños para a circulación de persoas e de mercadorías era unha constante ao longo e ancho do territorio galego. A maior parte da rede estaba composta por vías sen ningún tipo de pavimentación, simples camiños de ferradura, estreitos e costaneiros, polos que transitaban as recuas dos arrieiros, que en época de choivas eran case intransitables e perigosos (Uriol 1990: 152; Nárdiz 1992).

A comezos da Idade Moderna, en Galicia primaba un sistema de comunicacións terrestres de herdanza medieval, que conservaba boa parte das características da antiga rede de calzadas, na que persistían os grandes eixes triangulares de Santiago-Lugo-Ourense, de Santiago-Lugo-A Coruña e Betanzos e o eixe norte-sur entre A Coruña e Tui (Ferreira 1988), esquema que apenas mudou ao longo do xvi, segundo reflicten os Repertorios de camiños de Villuga (1546) e Meneses (1576). Á beira destas vías principais que unían as cidades e vilas máis importantes do reino, existía unha extensa rede de pequenos camiños e carreiros —moitos deles, simples corredoiras—, que comunicaban aldeas e parroquias contiguas para satisfacer as necesidades de tránsito dos campesiños, sobre todo o acceso ás terras de labor. O Camiño de Santiago era unha das vías de comunicación por excelencia desde o leste.

Fig. 1. Repertorio de todos los caminos de España de Pero Juan Villuga (1546).

Precisamente, a súa centralidade xeográfica e o feito de estar ben comunicada pola principal ruta xacobeá a Compostela explican que a vila de Melide fose sede da asemblea de 1520.

Na época, a construción ou reparación de camiños recaía en gran medida nos veciños, o que xeraba certa conflictividade, que a miúdo se dirimía en preitos, como o que enfronta en 1513 á xustiza e rexemento de Ferrol co procurador xeral de Pontedeume sobre a fábrica dun camiño¹, ou en 1525 aos veciños de Castrelo cos do concello do Navallo (Riós. Ourense) sobre composición de camiños², que serían unha constante ao longo de toda a Idade Moderna (Sobrado 2008: 312).

Moitas pontes presentaban unha estrutura de madeira ou ben piares de pedra que sostiñan unha pasarela línica (Gómez 2020), polo que a miúdo se atopaban en mal estado e en perigo de derrubamento, tendo que cruzar os ríos por vaos ou barcas e pontóns, almadías montadas sobre cascos de botes que permitían o paso de mulas e animais (Ferreira 1981: 69). Así, en 1506 o procurador de Bouzas informaba de que a ponte de Sárdoma, situada na xurisdición da vila de Vigo, no camiño real de Baiona, «con las avenidas avia mas de quatro o çinco años

1. Arquivo do Reino de Galicia (ARG), Veciños, 10313/56.

2. ARG, Veciños, 8293/44.

que avia caydo un medio arco y en ella avia puestos unos palos y se pasaba con mucho peligro»³ (García e Portela 1995: 51).

O tránsito de mercadorías tamén chocaba cunha serie de barreiras legais ou institucionais, tales como aduanas interiores e peaxes, así como dereitos de paso e tránsito en camiños, pontes, ríos ou pasos de montaña, en mans dos concellos ou de representantes dos estamentos privilexiados, que debían sortearse e pagarse. Desde os albores dos tempos modernos houbo varios intentos por parte das autoridades de regular e de limitar as exaccións que, de forma moitas veces arbitraria, gravaban o tránsito de persoas e de mercadorías, ou a entrada nas cidades a través de dereitos de portádego e pontádego, ou de barcaxe para vadear os ríos (Sobrado 2008: 317). Con todo, na práctica estas disposicións víanse, en moitos casos, anuladas pola imposibilidade da súa aplicación e pola incapacidade para esixir o seu cumprimento. Ademais, o feito de que este tipo de exaccións fosen necesarias para a conservación dunha parte importante da infraestrutura viaria fai que as peaxes manteñan a súa vixencia durante longo tempo, como unha transcendental fonte de financiamento (Moreno 1994: 102-178).

A orografía montañosa e as malas comunicacións co exterior, con ausencia de camiños terrestres axeitados de longo percorrido, causaban desconexión co centro político-administrativo da monarquía, e limitaban a articulación dos mercados e o tráfico comercial, cuxo groso da actividade se desenvolvía por vía marítima.

♦ 3. O territorio e a poboación

Nas primeiras décadas do xvi o territorio galego articulábase ao redor da división nunha serie de unidades administrativas froito das necesidades fiscais, militares e políticas da monarquía. En primeiro lugar organizábase en cinco provincias, dúas delas dobres⁴. A de Santiago, que incluía a que logo se convertería na provincia de Tui, a da Coruña-Betanzos, aínda unidas, e as de Ourense, Mondoñedo e Lugo. O chamado Censo de peiteiros de 1528, elaborado para un repartimento do servizo entre 1527-1536, distribuía a poboación nas «cinco

3. Consérvase a ortografía orixinal da documentación transcrita.

4. Segundo a documentación das Xuntas do Reino, en 1533 Galicia tiña cinco provincias. En 1552 xa aparecen referencias á existencia de sete provincias, despois da separación das de Santiago-Tui e A Coruña-Betanzos (Fernández Vega 1982: 350-352).

prouinças del reyno de Galizia»⁵, así como en 911 partidos, cuxa organización varía con respecto á división eclesiástica ou señorial (táboa 1).

Nesa época, por debaixo da división provincial, a poboación galega organizábase en diversos tipos de demarcacións territoriais de carácter eclesial e civil, fundamentalmente en varias decenas de miles de pequenas aldeas, en algo máis de 3500 parroquias, e varios centos de xurisdicións e coutos, que se subdividían a miúdo en partidos ou comunidades fiscais, circunscricións que podían ou non coincidir coa parroquia. Con todo, Galicia seguía caracterizándose por unha organización do territorio de orixe medieval, que mantiña os vellos marcos político-administrativos, asentados sobre a fragmentación do territorio nun complexo e irregular mapa xurisdiccional que apenas variaría nos séculos seguintes, cun predominio das xurisdicións señoriais sobre as de reguengo, estas últimas con escasa importancia (Saavedra 2003b: 72; Castro 2019).

Debido á escaseza, deficiencias e falta de fiabilidade das fontes fiscais da época, é moi difícil facer unha estimación da poboación que podería ter Galicia a principios do XVI. As descricións cualitativas dos viaxeiros que a cruzaron nese tempo ofrecen a imaxe dunha rexión agreste, montañosa e despoboad, na que moitos dos seus naturais vivían «distintos e apartados», nun mundo predominantemente rural, cunha gran dispersión dos seus núcleos de hábitat, espallados en múltiples aldeas e lugares, e aínda con moitos casares «yermos y despoblados» e cidades «flacas de hombres». Así, Münzer (1494) ou Bronseval (1532) describen unha terra pouco habitada, afirman percorrer boa parte do país sen atopar ningunha poboación e sorprenderse polo pequeno tamaño das escasas vilas e cidades (Garrido 1994: 57; Bodelón 2011: 64-72).

Máis complicado resulta cuantificar o volume aproximado da poboación galega e a súa repartición territorial nun momento tan cedo da Idade Moderna. Algúns recontos de poboación elaborados con fins fiscais ofrecen datos sobre o número de veciños peiteiros; con todo, dadas as serias dúbidas que inspiran, é moi arriscado conceder excesiva confianza aos seus datos (Eiras 1975; Gelabert 1980; Saavedra 1987). A veciñanza de 1527 recolle para Galicia unha cifra global de 60 333 veciños peiteiros, 2746 deles pobres. Evidentemente, habería que engadir no cómputo os exentos, que non pagan o servizo. Introducendo a oportuna corrección, extrapolando as proporcións de fidalgos e eclesiásticos do censo de 1591, algúns autores avaliaron a poboación total en arredor

5. Archivo General de Simancas (AGS), Contadurías Generales (CG), atado 768. Para algúns autores os datos do dito reconto de poboación corresponderían a 1533 (Gelabert 1982: 37).

duns 315 000-330 000 habitantes (Ruiz 1967: 189-202; Molinié-Bertrand 1985: 71). Pero estas cifras son simplemente estimativas e pouco precisas.

A veciñanza de 1527 ofrécenos algunhas pistas sobre a repartición territorial da poboación (táboa 1). En Mondoñedo, a visita pastoral de 1510 reflicte un mundo aínda moi baleiro, cunhas densidades de poboación baixas, de 10 habitantes por quilómetro cadrado (Saavedra 2000: 478), similares ás que suxiren os datos de 1527 para o conxunto de Galicia, de arredor de 12 habitantes/km². A maioría dos seus 911 partidos caracterizábanse pola débil poboación, xa que o 86 % ten menos de 100 veciños e o 53,6 % por debaixo de 50.

Táboa 1. A veciñanza do reino de Galicia en 1527

Provincias	Veciños	%	Partidos +100 veciños	%	Partidos 50-100 veciños	%	Partidos -50 veciños	%	Total
Santiago-Tui	19.184	31,8	42	15,7	100	37,3	126	47,0	268
A Coruña-Betanzos	8.301	13,7	16	10,2	27	19,0	94	66,4	137
Mondoñedo	4.202	7,0	7	7,5	16	17,2	70	75,3	93
Ourense	12.476	20,7	14	7,7	69	37,9	99	54,4	182
Lugo	16.170	26,8	49	21,2	82	35,5	100	43,3	231
	60.333	100,0	128	14,0	294	32,3	489	53,6	911
AGS, CG, atado 768									

En liñas xerais pódese sinalar que, ao comezo dos tempos modernos, a Galicia occidental tiña unha ocupación humana lixeiramente superior á interior. A antiga provincia de Santiago-Tui acollía case o 32 % da poboación total, cun 25,5 % e 6,3 % respectivamente. Nas terras de Santiago, a franxa costeira meridional, que vai desde Cangas a Rianxo, era a zona máis poboada, con localidades con máis de 100 veciños como Pontevedra, Cangas, Marín, Cambados ou Vilanova de Arousa. Por baixo estaba o sector costeiro setentrional, desde Rianxo a Malpica, salpicado de numerosas vilas pesqueiras (Rianxo, Boiro, A Pobra do Caramiñal, Cee, Fisterra, Muxía, Corcubión, Laxe, Malpica), cunha media de 40 a 100 fogos. O que máis tarde sería a provincia de Tui caracterizábase por ser unha zona densamente poboada, con vilas como A Guarda, Vigo, Baiona ou Redondela (Saavedra Vázquez 2000: 358; Rey 2000: 553).

Na provincia da Coruña-Betanzos residía o 14 % da poboación galega, na súa maioría en pequenos partidos de menos de 50 veciños, pero tamén nalgunhas vilas como Pontedeume, Ferrol, Cedeira, Monfero ou Ortigueira. A antiga provincia de Mondoñedo acollía o 7 % da poboación, distribuída de forma bastante equilibrada,

entre os seus vales e «mariñas» ou as zonas de montaña, en partidos nun 92,5 % con menos de 50 fogos.

En 1527 case a metade dos galegos vivía nas provincias interiores. A de Lugo contaba con densidades de poboación moi modestas e unha moi baixa taxa de urbanización, observándose marcados contrastes entre os partidos situados nas áreas orientais de montaña, debilmente habitados, os da meseta lucense e a Terra Chá, de poboamento medio, e as comarcas meridionais, como o Val de Lemos e a Terra de Chantada, cunha maior concentración de poboación. Ourense tamén presentaba acusados contrastes entre os partidos da parte oriental da provincia, cuxo carácter montañoso dificulta o asentamento, e os da zona máis occidental, con áreas densamente poboadas, como as comarcas de Ourense e Ribadavia ou de Allariz e Celanova.

Nas primeiras décadas do XVI Galicia non estivo allea a sufrir crises e pestes, tal e como xa acontecera a finais do XV. Así, en 1504-1505, hai peste en Celanova e en Santa Cristina de Ribas de Sil (Ourense), onde o tempo é «perigoso de pestilencia» (Gallego 1973: 20). De novo en 1514 hai contaxio na Gudiña (Ourense) e, ao ano seguinte, en Pontevedra. En 1516 un gromo de peste afecta a Galicia, probablemente de procedencia atlántica, vía Sevilla-Lisboa, que incide de xeito importante en 1517 en Compostela, onde xorde a promesa do cabido e rexemento da construción dunha ermida a San Roque, para «quitar y llevar la peste que en esta cibdad e archobispado anda ay mas de ocho meses». En decembro de 1518 varios portugueses piden un testemuño notarial onde se fíxese constar que a cidade de Santiago está libre de peste para volver a Portugal⁶. Con todo, a situación epidémica parece prorrogarse en terras galegas por un tempo, pois en 1519 Carlos I autoriza ao conde de Fuensalida, gobernador do reino, a saír fóra del mentres dure a pestilencia⁷. Novamente en 1523-1525 conséntase a peste en Santiago, que é seguida nos anos 1525-1527 dunha crise de subsistencia, que obrigou á importación de cereais (Gelabert 1982: 54).

En todo caso, a pesar destes momentos difíciles atravesados cara á década de 1520, Galicia semella experimentar unha expansión demográfica e agrícola entre o último cuarto do século XV e os dous ou tres primeiros decenios do XVI, momento en que os testemuños de multiplicación de cartas forais, a repoboación de casais abandonados ou a elevación das rendas agrarias parecen avalar a existencia dunha reconstrución do mundo rural galego. Desde 1480 os forais dos mosteiros de San Pedro de Rocas, de Ribas de Sil e de San Clodio, en Ourense, de Santa María de

6. Archivo Histórico Universitario de Santiago (AHUS), Protocolos Macías Vázquez, S-13, fol. 99.

7. Archivo Histórico de la Nobleza (AHNOB), FRIAS, C.21, D.55.

Meira, en terras lucenses, ou de Vilanova de Lourenzá, en Mondoñedo, corroboran o movemento de recuperación, co fomento da cavadura de novas terras de cultivo de pan e viñado, e a fabricación de casas (Duro 1972: 279 e 1977; Lucas e Lucas 1996; Mariño Veiras 1983: 411; Saavedra 1985: 64). Na Terra de Santiago entre os últimos decenios do xv e os tres primeiros do xvi, tamén hai testemuños documentais do movemento de restauración, coa cesión na década de 1520, por parte do mosteiro de San Martiño Pinario ou de familias rendistas como a dos Porras, de contratos forais e arrendamentos de lugares e casais para recuperar terras abandonadas (Gela- bert 1982: 47; Barreiro Mallón 1990).

Segundo as observacións dos oficiais encargados de efectuar a investigación do repartimento de 1527, a maior parte da poboación do reino dedícase ao cultivo de pan, e nalgúns casos de vide, así como á cría de gando, que en Ourense algúns mercadores levan a Castela. A situación de boa parte da poboación rural galega era de suma dificultade, labrando herdades alleas pertencentes aos grupos rendistas (mosteiros, bispados ou ricos terratenentes da nobreza) en réxime de foro ou arrendo, que apenas lles daba para «subsistir medio año», polo que se vían obrigados a traballar a xornal fóra das súas explotacións (INE 2008: 150-241) e ao aproveitamento dos recursos comunais.

Casas nobres como as de Lemos e Monterrei, e mosteiros como os de Celanova e Oia, entre moitos outros, aproveitaron a tendencia ao rompemento de novas terras, á que se estaba asistindo nas primeiras décadas do xvi, para exercer presión sobre o inculto, reclamando o recoñecemento dos dereitos de propiedade sobre os montes comúns das súas xurisdicións, para logo aforárllelos aos campesiños para que fixesen *cavadas* e *estivadas* neles a cambio dunha renda, o que xerou litixios como os que enfrontaron en 1523 aos veciños de Castro Caldelas ou aos da xurisdición de Couto Novo cos condes de Lemos. Conflitividade que habería de magnificarse ao longo da centuria (Baz 1996: 114; Sobrado 2000: 219-221).

Nas provincias costeiras moitas familias vivían da pesca, do comercio, pero tamén da agricultura. En 1527, na de Santiago, «treynnta partidos della son puertos de mar, y los vecinos pecheros de los dichos puertos biven de su pesquería por mar; y ay entre ellos algunos mercaderes que tratan en paños, e vino, e azeyte e pescado». Na Coruña-Betanzos, a pesar de ser unha provincia marítima cun amplo litoral, o 93 % dos partidos dedícanse á agricultura, mentres que «los otros nueve partidos son puertos de mar, los quatro dellos puertos principales de carga, e descarga e de trato, e los otros cinco biven de pescar los vecinos dellos». E en Mondoñedo hai «tres partidos que son puertos de mar», nos que a maior parte dos veciños viven da pesca, e o resto de coller algún pan e viño (Carretero 2008: 1123, 1131 e 1153).

◆ 4. A rede e a xerarquía urbana

A principios do XVI, Galicia era eminentemente rural e carecía de grandes núcleos urbanos. Neste momento ningunha cidade gozaba da condición xurídica de cabeza e capital do reino —a pesar da disputa secular de varias delas para ocupar ese posto—, polo que non había un núcleo urbano hexemónico, que puidese actuar como centro económico e político rexional, o que causaba unha certa desarticulación do espazo galego no terreo económico (Saavedra 1991: 106).

Aínda que a falta de comunicacións áxiles pola deficiencia dos camiños non permitía unha vinculación estreita nin a existencia dunha rede urbana galega propiamente dita, a confirmación dos privilexios de vilas e cidades por parte da coroa, a posibilidade de realizar feiras e mercados francos, as facilidades para o comercio exterior e unha fiscalidade beneficiosa contribuíron, xa desde o último cuarto do XV, a xerar certo florecemento demográfico e económico, fundamentalmente nas localidades costeiras.

Táboa 2. Veciñanza das principais cidades e vilas de Galicia en 1527

Cidades e vilas	Veciños peiteiros	Cidades e vilas	Veciños peiteiros
Santiago	475	A Coruña	545
Pontevedra	600	Ortigueira	535
A Coruña	545	Betanzos	500
Baiona	393	Cedeira	270
Noia	345	Pontedeume	248
Muros	292	Ferrol	239
Vigo	197	Monfero	217
A Guarda	193	Mondoñedo	99
Cangas	174	Ribadeo	258
Redondela	163	Viveiro	195
Vilanova de Arousa	161	Ourense	275
Cambados	156	Allariz	327
Marín	129	Ribadavia	99
A Pobra do Deán	105	Lugo	114
Malpica	97	Portomarín	206
Padrón	90	Monforte de Lemos	154
Tui	86		

Presentamos esta relación de veciños con todas as reservas que aconsella a inseguridade dos recontos da época, e como simplemente orientativa. AGS, CG, atado 768. Poden consultarse transcripcións da veciñanza en Carretero 2008: 1005-1174; INE 2008.

No primeiro terzo do xvi a xerarquía urbana aparece encabezada pola vila de Pontevedra, que en 1527 contaba con 600 veciños peiteiros (táboa 2). Seguiríalle a cidade da Coruña, que, segundo o reconto para o servizo concedido para a voda dos infantes, tería en 1500 arredor de 558 veciños, cifra moi similar á alcanzada en 1527, uns 545 (Barreiro Mallón 2000: 368). Un pouco máis atrás estaba Betanzos, con 500 fogos. Xa por baixo do medio milleiro de veciños situábanse as cidades de Santiago, con 475, e as cabezas das provincia interiores, que presentan unha veciñanza moi modesta: Ourense, 275 fogos —avantaxada pola vila de Allariz—, Lugo, 114, e Mondoñedo, só 99. En terras mindonienses e lucenses soamente Ribadeo, Viveiro, Portomarín e Monforte de Lemos tiñan certa entidade. Na táboa 2 pódese observar con claridade que a maioría dos núcleos máis poboados eran do litoral, incluídas varias vilas mariñeiras das antigas provincias de Santiago-Tui —Baiona, Noia, Muros, Vigo, A Guarda, Cangas, Redondela, Vilanova de Arousa, Cambados— e da Coruña-Betanzos —Cedeira, Pontedeume, Ferrol—, cuxa poboación oscilaba entre os 150-400 veciños peiteiros.

Non cabe dúbida de que nos albores da Idade Moderna a configuración costeira seguía a determinar a estrutura do poboamento urbano galego. Aínda que o proceso de transformación da xerarquía urbana en beneficio dos núcleos litorais ten o seu xerme no período baixomedieval, durante as primeiras décadas do xvi asistírase ao avance nas vilas costeiras dun vigoroso estímulo urbanizador, que acabará por bascular cara ao litoral a poboación e a riqueza do reino de Galicia. De feito, serán os barrios situados nas beiras do mar, vinculados coas actividades da pesca, como a *Moureira* en Pontevedra, a *Pescadería* na Coruña ou o *Berbés* en Vigo, os que se irán convertendo nos máis activos e populosos das principais vilas e cidades costeiras, absorbendo unha parte destacada do seu crecemento demográfico e económico.

Cara a 1527 a vila de Pontevedra aparece como o maior e máis dinámico núcleo urbano do reino, que o Licenciado Molina, en 1550, segue a conceptualizar como «el mayor pueblo de Galicia» (Molina 1550: 26). A veciñanza repartíase entre a vila murada e o populoso barrio mariñeiro da *Moureira*, no que estaban os peiraos para atracar os navíos, o alfolín do sal, e numerosos píos e fumeiros para secar e afumar o peixe. O auxe de Pontevedra, nunha comunidade de intereses co arcebispo de Santiago como señor xurisdiccional, descansaba en gran parte no mantemento dos monopolios que lle permiten controlar a pesca e as actividades comerciais da ría. Privilexios que haberían de xerar unha gran conflictividade co resto dos portos e causar ruidosos preitos con Portonovo, Cangas, O Morrazo, Poio e O Salnés (Juega 1988: 50, e 2014: 254).

No primeiro terzo do XVI Pontevedra recolle a herdanza da Coruña e convértese no principal porto de Galicia. Os ramos alcabalatorios sinalan que a economía pontevedresa da época se sustentaba sobre dous piares básicos: a pesca e a exportación de viño⁸. As cartas de frete desde 1525 reflicten como o Cantábrico, Portugal e Andalucía foron as tres principais áreas receptoras do peixe —sobre todo sardiña— exportado por vía marítima (Bravo 1983: 593; Pereira 2000: 33; Juega 2014: 294-305). A vila do Lérez tamén era o porto natural de saída do viño do Ribeiro, fundamentalmente cara aos peiraos do litoral cantábrico. Como primeira praza mercantil da época, Pontevedra convértese nun núcleo urbano cosmopolita, no que se podían ver polas súas rúas mercadores portugueses, franceses/bretóns, flamengos, asturianos, biscaíños etc.

A grande importancia acadada polas actividades pesqueiras motivou a necesidade de regulalas mediante ordenanzas na zona, que xurisdiccionalmente estaba baixo control do Gremio de Mareantes de Pontevedra e a súa Confraría do Corpo Santo. As primeiras ordenanzas de que se ten constancia documental datan de 1523, confirmadas polo arcebispo Tavera, e ratificadas en 1527 e 1528. As cláusulas entendían no referido a vedas, obrigacións relixiosas e laborais dos mareantes, forma de emprego das diversas artes de pesca e áreas de utilización, sancións aos infractores etc. (Pereira 1997: 247; Ferreira 2000: 588).

Tanto a documentación do século XV e principios do XVI como os testemuños dos viaxeiros que visitaron Pontevedra coinciden en sinalar a importancia que a pesca tiña en todas as estruturas da sociedade. A dita actividade deu ocupación a unha parte substancial dos seus veciños e sostiña tanto a industria da salgadura como numerosos labores artesanais —cestaría, banastraría, tonelaría, confección de redes e aparellos—, e tamén os relacionados coa construción naval. Os cercos pontevedreses de 1521 estaban formados por 40-41 quiñóns, dimensións que tenden a aumentar no transcurso do XVI, ao incrementar significativamente a capacidade de capturas. Tamén existe constancia documental de que nas primeiras décadas do XVI, fóra da tempada dos cercos, os mareantes do arrabalde pontevedrés da *Moureira* practicaban a pesca de altura, saían a capturar bacallau a Terra Nova ou desprazábanse nas súas pinazas cara ao banco canario, como constatan algunhas actas notariais en 1518 e 1524-1526 (Ferreira 1988: 141-148; Pereira 2005: 300).

8. En 1459 os ramos do peixe e do viño supoñían o 25,7 % e 39,2 % respectivamente das alcabalas, e en 1557 xa significaban o 44,5 % e 37,1 % (Ferreira 1988: 405; Saavedra 1991: 123).

Entre o 31 de marzo e o 20 de maio de 1520, Santiago e A Coruña acolleron as Cortes de Castela, presididas por Carlos I, nas que buscaba a aprobación dun servizo para sufragar a súa candidatura ao imperio alemán, e tras as que logo partiría desde o porto herculino cara a Flandres para a súa coroación. Ambas as cidades, cabezas de provincia, beneficiaríanse en maior ou menor medida do seu apoio á monarquía.

Santiago de Compostela, cidade levítica e mercantil, centro de poder pola súa condición de sé arcebispal e cabeza do maior dos señoríos galegos, así como da provincia máis poboada de Galicia, por razóns de orde relixiosa, política e económico-social —aínda que non o conseguise *de iure*—, sempre defendeu a súa condición preeminente, con pretensións de ser recoñecida como cabeza e capital do reino (Saavedra 2003a: 219). Compostela aproveitouse dos beneficios que lle outorgaba o feito de ser destino final dos roteiros de peregrinación, o que a consolidou como destacado nó de comunicacións coa meseta, á vez que lle granxeaba o favor da monarquía, elementos ambos que contribuírán a consolidar unha privilexiada posición (Saavedra Vázquez 2000: 329).

A principios do século xvi Santiago aínda tiña unha estrutura medieval. Era unha cidade provinciana, de escasas dimensións, con grandes connotacións rurais, chea de hortas e xardíns, cunha intrincada e mala disposición das rúas, angostas, sucias e na súa maioría sen empedrar. Ademais, a muralla atopábase en situación de abandono, tal e como advertía en 1505 un compostelán ao denunciar o seu deplorable estado: «la dicha çibdad tiene derrocada la mayor parte della, de manera que toda esta abuerta e moy aportillada» (García Oro 1987: 68). Romisthal (1466) e máis tarde Bronseval (1532) na súa visita a Compostela comprobaban como os muros estaban en ruínas e ateigados de hedra (Garrido 1994: 38 e 74). Pero, a pesar de ser unha cidade vetusta e caótica, a súa condición de activo lugar de mercado e de cidade santa facían que Santiago latexase, atraendo unha abundante poboación flotante de peregrinos e de mercadores de diversas nacionalidades —franceses, portugueses, flamengos, ingleses etc.—, así como verdadeiras turbas de pobres e enfermos chamados pola súa densa rede de institucións asistenciais. A feira franca, que ofrecía boas oportunidades para os negocios, e a estancia itinerante en Santiago da Real Audiencia en distintos momentos da primeira metade do xvi (1524/1525, 1528/1529, 1534/1535, 1541/1543 etc.) tamén contribuíron a dinamizar a cidade, ao atraer a xentes de todo o reino para comerciar ou litigar ante o tribunal real.

Nas primeiras décadas do xvi a imaxe de Santiago comeza a mudar de xeito tímido co espírito do novo século, influída por unha renovada mentali-

dade, derivada dos conceptos humanistas. A construción dunha serie de edificios como o Hospital Real, o novo claustro catedralicio e o Colexio de Fonseca contribúe á configuración de novos espazos públicos, así como a transformar a súa función de centro relixioso, señorial e mercantil, ao engadir a nova condición de centro universitario (Vigo 1992: 154). A estancia dos Reis Católicos en 1486 na cidade tivo consecuencias moi importantes para Compostela, o Camiño e o reino de Galicia. O proxecto de levantar un gran Hospital Real para acubillar os peregrinos que acudisen a visitar o sepulcro do Apóstolo, iniciado en 1501, constitúe un medio para afirmar a presenza da coroa na cidade. En 1509 o Hospital xa está en disposición de recibir peregrinos e enfermos, e desde 1512 pasou a atender nenos expósitos, cuxo réxime de acollida aparecerá minuciosamente regulamentado nas constitucións de 1524. O proceso de construción do Hospital Real parece ter a súa cima en 1517-1522 e propiciou a ordenación da praza do Obradoiro, espazo á vez representativo e lúdico, escenario do poder relixioso e político, nos ámbitos real, señorial e municipal (García e Portela 2005: 36-44; Rosende 2004: 314). Tamén será nestes momentos nos que se inicie a edificación do claustro novo da catedral (1521) e se xeste o xerme da universidade compostelá, cando en 1522 o arcebispo Alonso III de Fonseca comeza a xestionar a creación dun «Colexio Novo» e consegue que o papa Clemente VII aprobe, mediante bula outorgada o 15 de marzo de 1526, a fundación do Colexio de Santiago Alfeo (Barreiro Fernández 1998: 23-60).

A comezos do *xvi* A Coruña era unha pequena cidade portuaria que, dada a súa situación estratéxica no golfo Ártabro e a condición de escala nas rutas comerciais que enlazaban o Atlántico Norte co Mediterráneo, tiña unha estreita relación co mar, alimentando amplos tráficis mercantís (Saavedra Vázquez 2008: 148). A finais do *xv* fora o principal porto comercial e pesqueiro de Galicia, cunha importante frota, e a súa estrutura urbana xa estaba conformada no fundamental, entre o centro administrativo e político que se concentraba na *Cidade Vella* ou *Cidade Alta* e o arrabalde da *Pescadería* (figura 2), paralelo á liña de costa, centro mercantil ocupado por xentes do mar, como pescadores, mareantes e novos comerciantes, auténtica prolongación da cidade, cun maior dinamismo demográfico e económico, como se deduce dun informe de 1504 no que se indica que xa albergaba arredor de dous terzos da poboación (Barral 1998: 102). As distribucións de alcabalas reflicten unha cidade que dependía economicamente da pesca e, en menor grao, da actividade comercial (viño, lenzaría, zapataría) (Saavedra 1991: 123).

Nos séculos *xv* e *xvi* a cidade herculina, na súa condición reguenga, beneficiouse de varios privilexios de carácter comercial, que en maior ou menor medida contribuíron a dinamizar a súa economía. O feito de que desde 1425 A Coruña,

Fig. 2. Detalle da cidade da Coruña no mapa de Pedro Teixeira (1634).

xunto con Baiona, fose o único porto autorizado para a carga e descarga directa de mercadorías estranxeiras no reino de Galicia fixo que o seu porto fose frecuentado por barcos ingleses, flamengos, bretóns, xenoveses, cataláns e venecianos (Ferreira 1988). Así mesmo, A Coruña gozou a partir de 1503 dunha feira anual de 30 días de duración, entre o 15 de xullo e o 15 de agosto, con abundantes franquías, e dun mercado franco os primeiros sábados de cada mes, por mercé real de Carlos I como agradecemento á hospitalidade durante a súa estancia nas Cortes de 1520, co obxectivo de «que se pueble y ennoblezca y se traigan a ella mercaderías» (Vázquez Mariño 1999: 761). En 1522 Carlos I tamén concedeu á Coruña o privilexio de converterse na sede da Casa da Especiaría, unha efémera expectativa económica xa que se frustrou coa venda dos dereitos sobre as Molucas a Portugal en 1529, aínda que propiciou certas melloras nas infraestruturas portuarias (Velo 1992: 44). En 1529 tamén terá lugar outra demostración de apoio monárquico á cidade, coa autorización concedida aos portos da Coruña e Baiona para comerciar directamente con América (Saavedra Vázquez 2008).

Xunto coa Coruña, Betanzos mostrara a súa lealdade cara a Carlos I en vésperas do seu embarque na cidade herculina para coroarse emperador, o que lle valeu a confirmación dos seus privilexios. Desde a Baixa Idade Media, a cidade brigantina, en permanente rivalidade comercial, tentaría tomar a dianteira á Coruña como centro mercantil (García Oro 1984: 24).

A principios do XVI as cidades episcopais interiores de Ourense, Lugo e Mondoñedo eran pequenos enclaves cunha modesta estrutura artesanal, apoiada en oficios relacionados co vestido e o calzado —xastres e zapateiros—,

a construción e o metal, e nas que tamén tenderá a acentuarse o seu carácter comercial (Saavedra 1985: 324; López 2000: 535; Sobrado 2001: 121-125). En Ourense a repartición das alcabalas de 1503 destaca a importancia económica do ramo do viño, sobre o que se recadan máis da metade delas, e en menor medida dos da zapataría e os panos (táboa 3). En Lugo, en 1507 as actividades artesanais do téxtil e o coiro parecen cobrar forza, pois o ramo da zapataría supoñía o 25,4 % das alcabalas e o dos panos o 11,2 %. A importación e redistribución de viño tamén acadan certa relevancia, ao igual que en Mondoñedo. Nos portos mindonienses de Viveiro e Ribadeo destacaba a exportación de peixe e viño cara ao Cantábrico e de madeira a Andalucía e Portugal (Saavedra 1985: 268-282).

Táboa 3. Distribución das alcabalas a principios do XVI. En maravedís e %					
Cidade de Ourense. 1503			Cidade de Lugo. 1507		
Ramos	Mrs.	%	Ramos	Mrs.	%
Panos	45.000	7,3	Panos	22.220	11,2
Viño	320.000	52,3	Viño	29.000	14,6
Peixaría	34.000	5,6	Peixe	13.130	6,6
Carne	33.000	5,4	Carnizaría	22.725	11,4
Zapataría	46.000	7,5	Zapataría	50.500	25,4
Peletaría	11.000	1,8	Peletaría	3.131	1,6
Pan e gran	39.700	6,5	Foránea	22.220	11,2
Coiros e sebo	14.000	2,3	Quincallaría	23.750	11,9
Bufuilla	18.900	3,1	Ferraría	3.535	1,8
Herdades	11.000	1,8	Herdades	3.535	1,8
Ferraxaría	19.000	3,1	Sebo	5.000	2,5
Leña e palla	4.300	0,7			
Traparía (lenzaría)	10.000	1,6			
Hortaliza	6.000	1,0			
Total	611.900	100,0	Total	198.721	100,0
Fonte: Saavedra 1991: 111.					

Nas rías galegas proliferaban numerosas e pequenas vilas mariñeiras, apoiadas na pesca como actividade económica predominante, existindo reiteradas tensións e conflitos entre elas, como o iniciado en 1526 entre Vigo e Bouzas sobre o dereito a salgar o peixe (González 1980: 258; Juega 2014: 253).

Na cidade episcopal de Tui, o seu pequeno porto fluvial tiña certo valor estratéxico nas relacións mercantís con Portugal. Baiona, pola súa condición de vila mariñeira e baluarte real no Atlántico, nunha zona fronteiriza de señorío eclesiástico, gozaba de importantes franquías e privilexios, que lle permitían desenvolver unha importante actividade mercantil, imán para mercadores de toda Castela, así como estranxeiros (ingleses, franceses e portugueses). A refundación da vila polos Reis Católicos en 1497, coa promoción do recinto fortificado de Monterreal e a concesión de destacados privilexios fiscais, constitúe unha manifestación máis do interese da coroa por amparar o seu desenvolvemento, que tivo continuidade na década de 1520, aínda que todo estaba por facer en materia de obras públicas e infraestruturas (García e Portela 1995: 35-40).

A principios do XVI a situación urbanística das vilas e cidades galegas presentaba importantes carencias. Existían grandes deficiencias nos abastecementos de auga e fontes, as rúas eran de terra, sen empedrar, auténticas lameiras, moitas pontes e calzadas de acceso estaban en ruínas, e as cercas e murallas, derruídas⁹. Ademais, apenas existía unha infraestrutura de edificios públicos (casas do consistorio, de pesos e medidas, alfolíns, lonxas etc.), que era necesario construír. Tales necesidades desbordaban as capacidades económicas dos concellos, que, por falta de propios, reiteradamente se ven obrigados a pedir a autorización real para proceder a impoñer novas sisas nos mantementos coas que financiar as obras, como ocorre en Baiona (1517, 1521, 1525, 1528, 1533, 1537...), así como en Pontevedra, Betanzos, A Coruña, Lugo, Ourense, Mondoñedo etc. (García Oro 1987: 90-245; García e Portela 1995: 250-329).

A documentación da época constata que as casas eran sinxelas, estreitas, mal iluminadas e de madeira na súa case totalidade, con fachadas de «tablado», e proxectaban os seus teitumes mediante beirís que aproximaban ambos os lados das rúas, facéndooas sombrías e pouco ventiladas, co consecuente perigo de incendio que entrañaba, tal e como ocorreu repetidamente en Mondoñedo (1425), A Coruña (1502 e 1616), Pontedeume (1533 e 1607), Viveiro (1540), Santiago (1559) ou Betanzos (1569 e 1616), entre outros sitios (Barreiro e Rey 2010). A pedra adoitábase reservar para os mosteiros, igrexas e casas nobres, pois as cidades e vilas galegas acollían a labradores, pescadores, comerciantes e artesáns, pero tamén a unha elite de clérigos e fidalgos rendistas.

9. En Baiona na década de 1520 as vellas murallas estaban abaixo e as pontes e as calzadas que conducían á vila inservibles (García Oro 1987: 261).

◆ Referencias bibliográficas

- BARRAL RIVADULLA, Dolores (1998): *La Coruña en los siglos XIII al XV. Historia y configuración de una villa de realengo en la Galicia medieval*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón (1988): «La Historia de la Historia. Aproximación a una historiografía gallega (siglos XVI-XIX)», en Xavier de Castro / Jesús de Juana (eds.), *Historiografía Galega. IV Xornadas de Historia de Galicia*, Ourense, Deputación, 29-32.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón (coord.) (1998): *Historia da Universidade de Santiago de Compostela. Das orixes ao século XIX*, Santiago de Compostela, Universidade.
- BARREIRO MALLÓN, Baudilio (1990): «El dominio de la familia de los Porras y la evolución de las rentas agrarias en la tierra de Santiago», *Obradoiro de Historia Moderna*, 25-45.
- BARREIRO MALLÓN, Baudilio (2000): «A Coruña y su provincia al comienzo de los tiempos modernos», en Antonio Eiras Roel (coord.), *El Reino de Galicia en la época del Emperador Carlos V*, Santiago de Compostela, Xunta Galicia, 365-385.
- BARREIRO MALLÓN, Baudilio / Ofelia REY CASTELAO (2010): «El incendio de Betanzos de 1616», *Anuario Brigantino*, 33, 145-178.
- BAZ VICENTE, María Jesús (1996): *Señorío y propiedad foral de la alta nobleza en Galicia (siglos XVI-XX): La Casa de Alba*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- BODELÓN, Serafín (2011): «Bronseval: posadas y caminos en Castilla en el siglo XVI según la *perenigratio hispanica*», *Tiempo y Sociedad*, 4, 47-80.
- BOUZA, Fernando (2009): «Dar Galicia y el gallego a la imprenta. As Galegadas y A *História de Galicia* de Lobariñas Feijoo, la *Verdadera descripción* de Ojea

y algunas iniciativas historiográficas de la primera mitad del s. XVII», *Obradoiro de Historia Moderna*, 18, 9-44.

BRAVO CORES, Daniel (1983): «Las relaciones comerciales entre Pontevedra y Andalucía a mediados del siglo XVI», en *Actas del II Coloquio de Historia de Andalucía*, Córdoba, Monte de Piedad / Caja Ahorros de Córdoba, 593-601.

CARRETERO ZAMORA, Juan Manuel (2008): *La averiguación de la Corona de Castilla (1525-1540)*, Salamanca, Junta de Castilla y León.

CARAMÉS MARTÍNEZ, Xesús (1993): *A imaxe de Galicia e os galegos na literatura castelá*, Vigo, Galaxia.

CASTRO REDONDO, Rubén (2019): *Cartografía digital de Galicia en 1753. Jurisdicciones, provincias y Reino*, Santiago de Compostela, Andavira.

DURO PEÑA, Emilio (1972): *El monasterio de San Pedro de Rocas y su colección diplomática*, Ourense, Instituto de Estudios Orensanos.

DURO PEÑA, Emilio (1977): *El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*, Ourense, Instituto de Estudios Orensanos.

EIRAS ROEL, Antonio (1977): «Test de concordancia aplicado a la crítica de los vecindarios fiscales de la época preestadística», en *Las Fuentes y los Métodos*, Santiago de Compostela, Universidade, 113-138.

FERNÁNDEZ VEGA, Laura (1982): *La Real Audiencia de Galicia, órgano de gobierno en el Antiguo Régimen (1480-1808)*, A Coruña, Deputación.

FERREIRA PRIEGUE, Elisa (1981): «Circulación y red viaria en la Galicia medieval», en *Les communications dans la Péninsule Ibérique au Moyen-Âge*, Paris, Éditions du CNRS, 65-72.

FERREIRA PRIEGUE, Elisa (1988): *Galicia en el comercio marítimo medieval*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.

- FERREIRA PRIEGUE, Elisa (2000): «La villa de Pontevedra y el comercio de Galicia en la primera mitad del siglo XVI», en Antonio Eiras Roel (coord.), *El Reino de Galicia en la época del Emperador Carlos V*, Santiago de Compostela, Xunta Galicia, 581-606.
- FERRO RUIBAL, Xesús (1987): *A Igrexa e a lingua galega*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- FILGUEIRA VALVERDE, José (1947): «El primer Vocabulario Gallego y su colector, el Bachiller Olea (c. 1536)», *Cuadernos de Estudios Galegos*, VIII, 591-608.
- GALLEGO DOMÍNGUEZ, Olga (1973): «La peste en Ourense desde el siglo XIV al XIX», *Boletín Auriense*, 3, 15-55.
- GARCÍA MERCADAL, José (1917): *España vista por los extranjeros*, Madrid, Biblioteca Nueva.
- GARCÍA ORO, José (1984): «Betanzos en la Baja Edad Media», *Anuario Brigantino*, 7, 21-32.
- GARCÍA ORO, José (1987): *Galicia en los siglos XIV y XV*, Santiago de Compostela, Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento.
- GARCÍA ORO, José / María José PORTELA SILVA (1995): *Bayona y el espacio urbano tudense en el siglo XVI. Estudio histórico y colección diplomática*, Santiago de Compostela, Imprenta Aldecoa.
- GARCÍA ORO, José / María José PORTELA SILVA (2005): *Las reformas hospitalarias del Renacimiento en la Corona de Castilla*, Santiago de Compostela, El Eco Franciscano.
- GARCÍA ORO, José / María José PORTELA SILVA (2008): «La monarquía y los monasterios gallegos en el siglo XVI. La hora de la recuperación», *Estudios Mindonienses*, 24, 13-303.

- GARRIDO, Gustavo (1994): *Aventureiros e curiosos. Relatos de viaxeiros estranxeiros por Galicia, séculos XV-XX*, Vigo, Galaxia.
- GELABERT GONZÁLEZ, Juan Eloy (1980): «Fuentes para el estudio de la población de Galicia entre 1500 y 1640. El ejemplo del Arzobispado de Santiago», *Compostellanum*, XXV:1-4, 183-204.
- GELABERT GONZÁLEZ, Juan Eloy (1982): *Santiago y la Tierra de Santiago de 1500 a 1640*, Sada, Edicións do Castro.
- GÓMEZ DARRIBA, Javier (2020): «De piedra, arcos y agua. La construcción de puentes en el noroeste de Galicia en la Edad Moderna», *Santander. Estudos de Patrimonio*, 3, 233-276.
- GONZÁLEZ MUÑOZ, María del Carmen (1980): «Vigo y su comarca en los siglos XVI y XVII», en Álvaro Cunqueiro *et al.* (coords.), *Vigo en su historia*, Vigo, Caja Municipal.
- HERRERO GARCÍA, Miguel (1928): *Ideas de los españoles del siglo XVII*, Madrid, Voluntad.
- INE (2008): *Censo de Pecheros. Carlos I 1528*, Madrid, INE.
- IRIGOYEN-GARCÍA, Javier (2013): «Discursos patriótico-aristocráticos sobre la “nación gallega” a comienzos del siglo XVII: a propósito de *Tragedias de amor* (1607) de Juan de Arce Solorzeno», *Journal of Spanish Cultural Studies*, 14:3, 221-237.
- JUEGA PUIG, Juan (1988): «Economía y Sociedad (ss. XVI y XVII)», en Celestino García-Braña *et al.* (eds.), *Pontevedra. Planteamiento Histórico y Urbanístico*, Pontevedra, Deputación, 23-192.
- JUEGA PUIG, Juan (2014): *El comercio marítimo de Galicia. 1525-1640*, Pontevedra, Deputación.

- LÓPEZ DÍAZ, María (2000): «Ourense y su provincia al comienzo de los tiempos modernos», en Antonio Eiras Roel (coord.), *El Reino de Galicia en la época del Emperador Carlos V*, Santiago de Compostela, Xunta Galicia, 505-550.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel / Pedro LUCAS DOMÍNGUEZ (1996): *El monasterio de S. Clodio do Ribeiro en la Edad Media: Estudio y Documentos*, Sada, Edicións do Castro.
- MARIÑO PAZ, Ramón (1998): *Historia da lingua galega*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.
- MARIÑO VEIRAS, Dolores (1983): *Señorío de Santa María de Meira (s. XII-XVI)*, A Coruña, Nós.
- MOLINA, Bartolomé Sagrario de (1550): *Descripción del Reyno de Galicia*, Mondoñedo, Imprenta de Luis de Paz.
- MOLINIÉ-BERTRAND, Annie (1985): *Au siècle d'or: l'Espagne et ses hommes. La Population du Royaume de Castille au XVIe siècle*, Paris, Économica.
- MONTEAGUDO, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega: idioma, sociedade e cultura a través do tempo*, Vigo, Galaxia.
- MORENO PEÑA, José Luis (1994): «Las comunicaciones en la época del Consulado», en *Actas del V Centenario del Consulado de Burgos (1494-1994)*, Burgos, Diputación, 107-178.
- MURADO LÓPEZ, Miguel Ángel (2008): *Otra idea de Galicia*, Barcelona, Debate.
- NÁRDIZ ORTIZ, C. (1992): *El territorio y los caminos en Galicia. Planos históricos de la red viaria*, Santiago de Compostela, Xunta Galicia / Colexio de Enxeñeiros de Camiños, Canles e Portos.
- NAVAS SÁNCHEZ-ÉLEZ, María Victoria (2007): «Visión de Galicia en escritores portugueses: el caso de Fernando Assis Pacheco (1937-1995) en *Trabalhos e paixões de Benito Prada. Galego de Ourense que veio a Portugal a ganhar a vida*», en Helena González / María Xesús Lama (eds.), *Mulleres en Galicia. Galicia*

e outros pobos da Península. Actas do VII Congreso Internacional de Estudos Galegos, Sada, Edicións do Castro, 603-616.

PENSADO TOMÉ, José Luis (ed.) (1990): *Bachiller Olea. Vocábulo[s] gallegos escuros: lo q[ue] quieren dezir*, A Coruña, Real Academia Galega.

PEREIRA FERNÁNDEZ, José Manuel (1997): «Pontevedra en el siglo XVI. Contribución al estudio de la historia urbana de Galicia», *Obradoiro de Historia Moderna*, 6, 239-262.

PEREIRA FERNÁNDEZ, José Manuel (2000): «Pontevedra y el mar en tiempos de Carlos I», en AA.VV, *Hombres y armadas en el reinado de Carlos I*, Madrid, Instituto de Historia y Cultura Naval, 29-30.

PEREIRA FERNÁNDEZ, José Manuel (2005): «Los mareantes pontevedreses y la pesca de altura en el s. XVI», *Cuadernos de Estudios Gallegos*, LII:118, 289-301.

REY CASTELAO, Ofelia (2000): «La provincia de Tui al comienzo de los tiempos modernos», en Antonio Eiras Roel (coord.), *El Reino de Galicia en la época del Emperador Carlos V*, Santiago de Compostela, Xunta Galicia, 551-580.

ROIG, Adrien (1994): «Los españoles en el teatro de Gil Vicente», en Juan Villégas (coord.), *Actas del XI Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, 3, 129-138.

ROSENDE VALDÉS, Andrés A. (2004): *Unha historia urbana: Compostela, 1595-1780*, Santiago de Compostela, Nigratrea.

RUIZ ALMANSA, Javier (1948): *La población de Galicia, 1500-1945*, Madrid, Instituto Balnes de Sociología.

RUIZ MARTÍN, Felipe (1967): «La población española al comienzo de los tiempos modernos», *Cuadernos de Historia. Anexos de la Revista Hispania*, 1, 189-202.

SAAVEDRA, Pegerto (1985): *Economía, política y sociedad en Galicia. La provincia de Mondoñedo, 1480-1830*, Santiago de Compostela, Xunta Galicia.

- SAAVEDRA, Pegerto (1987): «Algunos problemas que planean las fuentes fiscales del Archivo General de Simancas referidas a Galicia», *Jubilatio*, I, 337-349.
- SAAVEDRA, Pegerto (1991): *La Galicia de Antiguo Régimen. Economía y sociedad*, A Coruña, Hércules.
- SAAVEDRA, Pegerto (1993): *A Facenda real na Galicia do antigo réxime*, Santiago de Compostela, Xunta Galicia.
- SAAVEDRA, Pegerto (2000): «Mondoñedo y su provincia al comienzo de los tiempos modernos», en Antonio Eiras Roel (coord.), *El Reino de Galicia en la época del Emperador Carlos V*, Santiago de Compostela, Xunta Galicia, 475-504.
- SAAVEDRA, Pegerto (2003a): «O dinamismo socio-económico do principal núcleo urbano de Galicia», en Ermelindo Portela Silva (coord.), *Historia da cidade de Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela, Concello / Consorcio / Universidade, 219-303.
- SAAVEDRA, Pegerto (2003b): *Señoríos y comunidades campesinas. Aportaciones a la historia rural de la España moderna*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- SAAVEDRA, Pegerto (2010): «La Galicia que vio nacer y crecer a Gregorio Fernández», *Cuadernos de Estudios Gallegos*, LVII:123, 273-298.
- SAAVEDRA VÁZQUEZ, María del Carmen (2000): «Santiago y su provincia: el momento histórico», en Antonio Eiras Roel (coord.), *El Reino de Galicia en la época del Emperador Carlos V*, Santiago de Compostela, Xunta Galicia, 329-364.
- SAAVEDRA VÁZQUEZ, María del Carmen (2008): «A Coruña na Época Moderna (ss. XVI-XVIII)», en VV.AA., *A Coruña 1208-2008. A construción dunha cidade*, A Coruña, Concello, 147-242.
- SOBRADO CORREA, Hortensio (2000): «Economía rural y vida campesina en la Galicia oriental en tiempos de Carlos V», en Antonio Eiras Roel (coord.), *El Reino de Galicia en la época del Emperador Carlos V*, Santiago de Compostela, Xunta Galicia, 205-259.

- SOBRADO CORREA, Hortensio (2001): *La ciudad de Lugo en el Antiguo Régimen, siglos XVI-XIX*, Lugo, Deputación.
- SOBRADO CORREA, Hortensio (2008): «Obstáculos estructurales al desarrollo de los intercambios comerciales en la Galicia de la Edad Moderna», *Obras doiro de Historia Moderna*, 17, 303-324.
- TELJEIRO FUENTES, Miguel Ángel (1996): «Galicia y los gallegos en la literatura española del Siglo de Oro», *Scriptura*, 11, 203-246.
- URIOL SALCEDO, José (1990): *Historia de los caminos de España*, Madrid, Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos / Editorial AC.
- VÁZQUEZ MARIÑO, Susana (1999): «Estudio histórico-jurídico de las Cortes de Santiago de Compostela y de La Coruña del año 1520», *Estudios Mindonienses*, 15, 743-762.
- VELO PENSADO, Ismael (1992): *La vida municipal de A Coruña en el siglo XVI*, A Coruña, Deputación.
- VIGO TRASANCOS, Alfredo (1992): «Ciudad y urbanismo en la Galicia del Antiguo Régimen: del Renacimiento a la Ilustración», en José Manuel García Iglesias (coord.), *Galicia no Tempo, 1991*, Santiago de Compostela, Xunta Galicia, 149-169.
- VIGO TRASANCOS, Alfredo (2005): «Las siete maravillas del Antiguo Reino de Galicia. Orgullo y reivindicación de una tierra marginada (1550-1754)», *Quintana*, 4, 55-81.

Capela de
San Roque
(Melide)